

O'ZBEK TILINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI NATIJASIDA O'RGANILGAN MUAMMOLAR

Yulanova Nargiza Davlatovna

Muhammad al Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Annotatsiya. *O'zbek an'anaviy tilshunosligi zaminida shakllangan, taraqqiyot yo'lini tanlagan va belgilangan maqsad asosidagi vazifalarini muvaffaqiyatli ado etgan o'zbek substansial tilshunosligining hozirgi holati fanimizda yangi yo'nalishlarning shakllanishini taqozo qilmoqda. Ular diqqat-markazida "lison-nutq" masalasini turli daraja va ko'rinishda namoyon qiluvchi "til va jamiyat", "til va madaniyat", "til" va shaxs", "milliy til va milliy tafakkur", "til va sun'iy intellekt" kabi.*

Kalit so'zlar. *Til va jamiyat, til va madaniyat, til va shaxs, milliy til va milliy tafakkur, til va sun'iy intellekt.*

Kirish

Jahon tilshunosligida XX asr so'ngida shakllanib, jadal rivojlanayotgan fanning yangi paradigmalari - lingvopragmatika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, lingvokognitologiya, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi kabi ilg'or fan yo'nalishlari aynan shu masalalar tadqiqi bilan shug'ullanmoqda. Istiqloq natijasi o'laroq, o'zbek tilshunosligi tom ma'noda mustaqil milliy fan sifatida o'zini namoyon qildi. Eng muhimi, tilimizning milliy tabiatiga to'laqonli ilmiy- nazariy baho berildi. Qo'lga kiritilgan nazariy yutuqlar til qurilishini o'rganishdan uning voqelanish xususiyatlarining keng qamrovli tadqiqiga o'tish uchun katta imkoniyatdir. Bu esa o'zbek tilini yangi va zamonaviy, ilg'or va samarador tadqiq usullari asosida tekshirishni kun tartibiga qo'ymoqda. Bugungi kunda tilshunoslikning ayrim juz'iy muammolariga dolzarblik tusi berilayotgani holda, mavjud ilmiy salohiyat muhim muammolar echimiga yo'naltirilmayapti, sohaning istiqbolini belgilaydigan asosiy vazifalar hamon kun tartibidan chetda qolmoqda. Men ushbu maqolamni tilshunoslikning so'nggi yutuqlariga tayangan holda tayyorlashga harakat qildim.

Adabiyotlar tahlili

Jahon lingvistikasining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri, dunyo tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb masalalarni ijobiy hal etishga munosib ulushini qo'shib kelayotgan o'zbek tilshunosligi ham o'tgan asr davomida rang-barang dunyoqarashlar, ta'limotlar, nazariyalar ta'sirini boshidan kechirdi, umumlingvistik jarayonlar qamrovida qoldi. O'zbek nomli etnosotsial jamoa, ya'ni millatga taalluqli, uning boytarixini o'zida aks ettiruvchi, kundalik aloqa-muloqat ehtiyojini to'la-to'kis qondiruvchi, uni birlashtiruvchi, jipslashtiruvchi o'zbek tilining tabiatini, shakllanish, taraqqiy topish bosqichlari kechagi va bugungi holati, ertangi istiqboli xususida aniq hamda ravshan tasavvurga ega o'zbek tilshunosligi uchun hozirgi zamon jahon tilshunosligida yuz berayotgan o'zgarishlar yot emas. Ma'lumki, XX asr boshlarida

sotsiologiya va psixologiyadan uzoqlashgan lingvistika "Til o'zida va o'zi uchun" shiorini o'zining yagona obyekti sifatida e'lon qildi. F. de Sossyur ilgari surgan umumiy semiologiya loyihasi semiotikada qisman ifodasini topgan bo'lsa-da, lingvistika o'z mustaqilligini yo'qotmadi, semiotikadek umumiy fanning qismiga aylanib ketmadi. XX asr oxiriga kelib tilni belgilar tizimi tarzida tadqiq etish masalasi tadqiqotchilarni ortiqcha qiziqitirmay qo'ydi. Lingvistika yana psixologiya va sotsiologiya bilan yaqindan munosabatga kirishishga intila boshladi. Kognitivistika Sossyurning til-nutq, sinxroniya- diaxroniya, sintaksis-semantika, leksika-grammatika kabi til dioxotomiyalaridan voz kecha boshladi. XX asr lingvistikasi bosib o'tgan yo'lni kuzatar ekanmiz, undagi bir qator xususiyatlarni e'tirof etish lozim bo'ladi:

1. Tilshunoslik har doim boshqa, xoh gumanitar, xoh tabiiy fanlar bilan bajonidil aloqaga kirisha oldi. Biologiya, sotsiologiya, psixologiya bilan lingvistikaning yaqindan aloqasi bois biolingvistika (bu yo'nalish o'zbek tilshunosligida hozircha shakllangan emas), sotsiolingvistika, psixolingvistika tarkib topdi. 60-yillardan e'tiboran injener lingvistikasi, keyinroq matematik lingvistika, buning zaminida esa, kompyuterlingvistikasi vujudga keldi.

2. Kiritilayotgan tushuncha uchun aniq ta'rifning yo'qligi uning samarali qo'llanishiga to'sqinlik qilolmadi, "lisoniy bilish", "lisoniy qiyofa", "borliqning lisoniy tasviri", "diskurs", "konsept" singari terminlar mohiyati qator izlanishlar negizida aniqlashtirib borildi.

3. Tilshunoslikda L. Elmslevning glossematika nazariyasidan boshqa biron bir lingvistik loyiha va lingvistik ta'limot o'zining mantiqiy poyoniga erishmadi, amalda mujassam bo'lmadi. Shunday qilib, lingvistika uchun mustaqillik maqomining tabiiyligi, va aksincha, boshqa fanlarning ta'siri sezilarli bo'lsa-da, ammo muvaqqat xarakterdaligi ayon bo'ldi. Zikr etilgan jihatlar o'zbek tilshunosligida ham o'z ifodasini ma'lum darajada namoyon etdi.

Tadqiqot metodologiyasi

O'zbek lingvistlari oldida hozirgi vaqtda tilni ham nazariy, ham amaliy jihatdan mukammal o'zlashtirishni ta'minlovchi ta'lim maqsadiga mos dastur, qo'llanma va darsliklar, o'quv-metodik ishlari barpo etishdek dolzarb vazifa turibdi. Ushbu masalani ijobiy hal qilish uchun oliy o'quv yurtlari hamda O'zRFA tizimidagi ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasidagi aloqalar samaradorligini oshirish, salohiyatli kuchlarni birlashtirish, moddiy-texnika bazasini hamkorlikda yaratish va undan unumli foydalanish zarur bo'ladi. Oliy ta'lim tizimida til o'qitishdan bosh maqsad talabning o'rta maktab ta'limida egallagan to'g'ri so'zlash, savodli yozish, aniq tafakkur qilish malakasini yuqori bosqichga ko'tarishdir.

Tahlil va natijalar

Jahon tilshunoslari safida XXI asrga shaxdam qadam qo'ygan o'zbek olimlari oldida ham o'tgan asrda o'z echimini uzul-kesil topmagan "Til va jamiyat", "Inson va uning tili" kabi masalalar bilan bog'liq vazifalar ko'ndalang bo'lib turibdi. Xo'sh, tilshunoslardan tinimsiz mehnat, ulkan chidam va iqtidorni talab qiluvchi lisoniy

masalalarni ijobiy hal etish maqsadida avvalambor til qurilishining qaysi jihatlariga diqqatni qaratish, qanday izlanishlarni ro'yobga chiqarish lozim bo'ladi?

1) zamonaviy lingvistikadagi yangi yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan izlanishlar ko'lamini aslo sekinlatmagan tarzda, an'anaviy tilshunoslik doirasidagi tadqiqotlar sur'atini yanada kengaytirish;

2) XVIII asr oxiridagi I. Gerder hamda umumiy tilshunoslik fanining asoschisi V.Gumboldt tomonidan ilgari surilgan tilning xalq madaniyati, urf-odati, rusumi, xarakteri bilan chambarchas bog'liqlikda o'rganuvchi etnolingvistikani shakllantirish va rivojlantirish;

3) komparativistika, ya'ni qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nuqtayi nazardan qardosh turkiy tillarni o'zbek tili bilan muqoyasa qilish borasida keyingi paytlarda yo'l qo'yilayotgan sustkashlikka barham berish, nafaqat o'zbek va turk, shuningdek o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz, qoraqalpoq, tatar tillari materiallarini qiyoslashga jiddiy e'tiborni qaratish, natijada turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasini o'zbek tilida yaratish;

4) o'zbek tilshunosligini uning bosh yo'nalishlaridan biri turkologiyasiz aslo tasavvur etib bo'lmaydi. O'zbek turkologlari erishgan yutuqlar turkologiyada munosib baholangan. Ular haqida mavridi kelganda alohida mulohaza bildirish mumkin. Hozir esa, mazkur yo'nalish oldida o'z echimni kutayotgan jihatlargagina diqqatni tortmoqchimiz:

a) skiflar, saklar, sarmatlar, kushonlar, toxarlar davriga taalluqli onomastikani atroflicha o'rganish, qadimgi yunon, xitoy olimlari, muarrixlarining turkiy qabilalar haqidagi ma'lumotlarini sinchiklab tahlil qilish;

b) oltoy tillarining genetik qarindoshligi, turkiy, mo'g'ul, tungus-manjur tillarining yagona til asosida shakllanganligi to'g'risidagi mavjud dunyoqarash kesimida chuqur ilmiy izlanishlar olib borish;

d) turkologiya bo'yicha bibliografik sravochnik tayyorlash, keng jamoatchilikni turkologiyaning tarixi, hozirgi holatidan xabardor qilishva h.k.;

5) XX asrning 20-30 yillari o'zbek matbuoti tili, milliy uyg'onish davri alifbo va imlo masalalari, adabiy til va jonli so'zlashuv tili muammolari bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni jadallashtirish;

6) muayyan tilning rivojlanishi darajasi undagi lug'atlarning rang-barangligi, miqdori bilan o'lchanishini e'tibordan qochirmagan holda, lingvistikaning turli sohalariga xizmat qiluvchi lug'atlar tuzish, so'nggi texnika vositalari bilan ta'minlash, xalqaro axborot tizimiga integratsiyalashish va undan foydalanish;

7) o'zbek tilining dinamik holatini tadqiq etishda bebaho manba hisoblanuvchi yozma obidalarni atroflicha, chuqur ilmiy asosda o'rganish, yoshlarni bu yo'nalishga dadil jalb etish; 8) belgilar sistemasidan iborat sifatida e'tirof etilyotgan tilning kommunikativ va ekspressiv funksiyalarini ochib beruvchi izlanishlarga jiddiy e'tiborni jalb etish; 9) so'nggi paytlarda o'z holiga tashlab qo'yilgan terminalogiyada

mavjud bushboshdoqlikka barham berish, terminlarni muvofiqlashtirish va unifikatsiya qilish va h.k.

Antropotsentrik tilshunoslikning etakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan lingvokulturologiya (lot. lingua til lot. cultura ishlov berish yun. logos - ta'limot) tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, tilning madaniyat, etnos, milliy mentallik bilan o'zaro aloqasi va ta'sirini antropotsentrik paradigma tamoyillari asosida o'rganuvchi sohadir. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, mazkur soha XX asrning so'nggichoragida shakllandi, "lingvokulturologiya" termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi.

Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga boribtaqalishini ta'kidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A. Potebnya, L. Vaysgerber, X. Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyman, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning qarashlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi. Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A. Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi. Binobarin, lingvokulturologiyada madaniy axborot tashuvchi til birliklari tadqiq etiladi. Bunday til birliklari lingvomadaniy birliklar termini ostida birlashadi. Ramz, mifologema, etalon, metafora, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, pretsedent birliklar, nutqiy etiketlar eng asosiy lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Olamning lisoniy manzarasini, madaniyatning asosiy konseptlari majmui bo'lgan konseptosferani, lisoniy ongni tavsiflash hamda til egalarining milliy- madaniy mentalligini aks ettiruvchi lisoniy birliklarni, insoniyatning qadimiy tasavvurlariga muvofiq keluvchi madaniy arxetiplarni, nutqiy muloqotga xos bo'lgan milliy ijtimoiy-madaniy stereotiplarni aniqlash lingvokulturologiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalar tadqiq etilganini ko'rish mumkin:

1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda ko'pincha miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili tahlil etilgan;

2) muayyan uslubda yozilgan asarda lingvokulturologik konsept ifodalanishi tadqiqi. Bunda, asosan, badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan;

3) qiyosiy aspektidagi ishlar. Bunda, asosan, rus tilidagi lingvomadaniy birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan;

4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda talabalarda lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish malakasini hosil qilish asosiy maqsad qilib olingan. Lingvokulturologik yondashuvdagi tadqiqotlar o'zbek tilshunosligida oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Masalan, Z.I. Solievaning nomzodlik ishi o'zbek va fransuz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-talimiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Professor N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab" nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin. Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan.

Xususan, N. Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo'lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: "Til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (nutq madaniyati)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui (madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati)" demakdir. SHunday bo'lgach, madaniyatning o'rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o'rganish obyekti tamoman boshqadir".

Lingvokulturologiyaning bevosita main bilan bog'liq jihatiga kelsak, shuni aytish lozimki, matn ham boshqa til birliklari qatorida bu sohaning tadqiq obyektlaridan biri hisoblanadi. "Lingvokulturologiya" kitobining muallifi V.A. Maslova bu borada quyidagicha yozadi: "Matn tilshunoslik va madaniyatning haqiqiy kesishuv nuqtasidir. Zero, matn til hodisasi va uning oliy sathi hisoblanadi, shu bilan birga u madaniyat mavjudligining amal qilish shakli hamdir. Lingvokulturologiya esa tilni madaniy qadriyatlar tajassumi sifatida tadqiq etadi". Kuzatishlar natijasida aytish mumkinki, o'xshatish va uning qisqargan shakli bo'lgan metaforalar matnda muhim kognitiv-semantik ahamiyat kasb etishi bilan birga, til sohiblarining milliy-madaniy tafakkuriga xos jihatlarni ham namoyon etuvchi hodisa bo'la oladi.

O'xshatish va metaforalar asosiga qurilgan matnlar muayyan tilda qoliplashgan matn shakllari (ularni matnning pretsedent shakllari tarzida ham baholash mumkin)ni aniqlash imkoniyatini ham beradi. Z.I. Salieva ingliz va o'zbek tillaridagi sentensiyalarning milliy madaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektda o'rganar ekan, muayyan xalq tarixida katta o'rin tutgan mutafakkirlarning asarlarida bayon qilingan didaktik g'oyalarning yozuvchi tomonidan o'zgargan shaklda ifodalanishini

intertekstuallikning bir ko'rinishi sifatida baholaydi. Tadqiqotchi bunga misol sifatida Oybekning "Navoiy" romanida Navoiy tomonidan aytilgan didaktik mazmunli matnlarni keltiradi. Bu xususiyatni o'zbek tilida yaratilgan boshqa asarlarda ham ko'rish mumkin.

O'tgan asr so'ngida bozor iqtisodiyotining jadal sur'atlar bilan rivojlanishi, zamonaviy axborot texnologiyalarining ommalashuvi, ilmiy tadqiqotlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish dolzarblashib, tilshunoslik ham amaliy vazifalariga nutq samaradorligi tadqiqiga e'tiborni kuchaytirdi. Natijada fanda sotsiologiya, etnosotsiologiya, lingvopragmatika, pragmatika, psixologiya kabi nomlar bilan yuritiluvchi yangi tarmoqlari shakllandi.

Xulosa

Tilning voqelanishda inson omili bilan bog'liq ravishdagi nutqiy muloqot jarayonini tadqiq qilish lingvopragmatik va psixologiyalik yo'nalishning o'rganish manbaini tashkil etadi. Ma'lumki, nutqiy muloqot o'nlab - milliy, etnografik, ijtimoiy, falsafiy-madaniy, axloqiy-estetik, tarixiy, maishiy va ruhiy omillarning lisoniy birliklar voqelanishi bilan qorishuvdan iborat dinamik sistemadir. Demak, insonning mental faoliyati bilan bog'liq ravishdagi hodisalarni tadqiq qiluvchi kulturologiya fanining muhim tarmoqlaridan biri sifatidagi pragmatic tilshunoslik inson subyektivi va obyektivlik (lison)ni qorishiq yaxlitlik sifatida tadqiq qiladi.

Zero, nutqda subyektivlik va obyektivlikni bir-biridan ajratgan holda tadqiq qilish mumkin emas, sistemaviylik yaxlitlik xossasi bilan xarakterlanadi. Lisonning nutqiy voqelanishini unga hamrohlik qiluvchi nutqiy paradigmlar (fiziologik, ruhiy, professional, axloqiy, estetik, madaniy, nutq vaziyati-nutq sharoiti, nutq uslubi) qurshovida tekshirish natijasida lisonni modifikatsiya qiluvchi vositalarning ta'siri va rolga baho, nutqning ijtimoiy qiymatiga va ta'sirchanlik-bunyodkorlik ahamiyatiga ilmiy tavsif beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. «Лингвострановедческая теория слова». Костомаров В.Г. В соавтор. с Е.М. Верещагиным. М., 1980.
2. Buyanova, LY. (2017). Phraseology as a Cultural Cognition Code and Spiritual Heritage of Our Predecessors. RUDN Journal of Russian and Foreign Languages Research and Teaching, 15 (3), 285-298. (In Russ.)
3. Cui Liwei. (2015). Linguistic Means of Linguistic and Cultural Image of China in Linguistic Culture of Far East Emigration, RUDN Journal of Russian and Foreign Languages Research and Teaching. 4, 112-119. (In Russ.)
4. Cui Liwei. (2016). Non-Equivalent Words in the Image of China in Russian Emigrants'

Linguistic Culture. RUDN Journal of Russian and Foreign Languages Research and Teaching. 2, 80-88. (In Russ.)

5. Fernandez Sanchez, Y.V. (2016). Particularities of Humour in Basque Linguoculture. RUDN Journal of Russian and Foreign Languages Research and Teaching. 1, 119-126. (In Russ.)

6. Gorodetskaya, L.A. (2009). Lingvokul'tura i lingvokul'turnaya kompetentnost' [Cultural Linguistic and Cultural Linguistic Competence]. Moscow: KDU Publ. (In Russ.)

7. Gritsenko, A.N. (2015). Functional Types of Metaphors in Russian and English Sporting Discourse. RUDN Journal of Russian and Foreign Languages Research and Teaching. 1, 154-160. (In Russ.)